

نفوذ و اثرگذاری مولانا بر متفکران جهان بویژه اندیش‌مندان شبه قاره

رضا مصطفوی سبزواری*

نردبان آسمان است این کلام
هر که از این بر رود آید به بام
نه به بام چرخ کان اخضر بود
بل به بامی کز فلک برتر بود^۱

چکیده

اندیشه‌های والا و تاب‌ناک مولانا از درخشان‌ترین تجلیات معنویت و روحانیت در مشرق زمین بشمار می‌رود و همین معنویت اصیل است که در جهان امروز که ماده‌پرستی از هر سویی بشریت را تهدید می‌کند، اهمیتی فوق‌العاده یافته است. در حقیقت، ذوق زایدالوصف و اندیشه‌های بلند و آسمانی و روح عمیق و عرفانی مولانا بزرگ‌ترین گنجینه و ارمغانی ارزنده بوده که امکان دارد ملتی به فرهنگ و ادب و تمدن جهان اهدا کرده باشد؛ تا آن‌جا که فروغ تاب‌ناک معنویت او از سرزمین‌های دور و نزدیک از افکار شاعر و متفکر بلندآوازه شبه قاره، یعنی علامه اقبال تا پروفیسور نیکلسون مستشرق شهیر انگلستان و مصحح و شارح مثنوی مولانا در غرب همه را تحت تأثیر اندیشه‌های بلند و انسان ساز خود قرار داده است. نگارنده در این مقاله کوشیده است تا گوشه‌ها و نمونه‌هایی از این تأثیرات شگرف مولانا را بر متفکران جهان، بویژه ادیبان و عارفان شبه قاره نشان دهد.

کلید واژه

مولانا - متفکران جهان - شرح‌های مثنوی - تأثیر مولانا بر متفکران جهان.

* استاد دانش‌گاه علامه طباطبائی.

بی‌شک جلال‌الدین محمد بن حسین بلخی رومی (۶۰۴-۶۷۲ هـ.ق) یکی از بزرگ‌ترین، اندیش‌مندترین و نافذالکلام‌ترین شاعران عارف ایرانی است. اما یکی دیگر از ویژگی‌های او تأثیرگذاری او بر دیگر متفکران و اندیش‌مندان جهان است که بر سیر جریان‌های فکری پس از خود تأثیر داشته‌اند و کلام دل‌نشین و سبک گفتار مولانا، چه در بیان حقایق عرفانی و چه در نقل لطیف داستان‌های دل‌انگیزش در مثنوی و چه در زبان نرم و روانش در غزلیات شمس، چندان اثرگذار بوده که در فرهنگ و ادب و اندیشه سایر ملت‌ها نیز جای‌گاهی رفیع یافته است و شاید بتوان گفت در میان شاعران عارف ادب پارسی بیش‌ترین تأثیر را بر روی دیگر متفکران جهان داشته است.

ادوارد براون، مستشرق بلندآوازه انگلیسی، می‌گوید: «جلال‌الدین رومی بدون تردید بزرگ‌ترین شاعر عارف است که ایران بوجود آورده است و کتاب مثنوی او را باید یکی از آثار شعری بزرگ کلیه اعصار تاریخی بشمار آورد.»^۲

آربری، دیگر مستشرق شهیر انگلیسی می‌نویسد: «جهان مغرب‌زمین کم‌کم قدرت نبوغ مولای روم را درک می‌کند و پرتو همت عالی دانش‌مندی فقید^۳ به نام مولانا، منبع الهام و مایه سرور صاحب نظران اروپا خواهد گردید و مقام او البته به پایه‌ای خواهد رسید که هیچ شاعری تاکنون در ادبیات جهان بدان حد نرسیده است.»^۴

هرمان اته، مستشرق آلمانی، مولانا را بزرگ‌ترین نویسنده وحدت وجودی در تمام قرون^۵ می‌داند. او هم‌چنین درباره مثنوی می‌گوید: «کتاب مثنوی - کتاب اساسی صوفیه - مملو است از اندیشه‌های بلند و مشحون است به لطایف شعری در اولین درجه حسن که در زبانی بکلی سهل و ساده و بدون هیچ‌گونه تکلف و تصنع ترقیم یافته است.»^۶

برگسون، فیلسوف مشهور فرانسوی (متوفی ۱۳۴۱) و استاد دانش‌گاه سوربن فرانسه گفته: «مولانا رومی یکی از بزرگ‌ترین حکمای ایران و مثنوی او یکی از مهم‌ترین کتاب‌هایی است که نوع بشر تاکنون از خود بیادگار گذاشته است.»^۷

علامه شبلی نعمانی^۸ اهمیت مقام مولانا را چندان والا می‌داند که در شرح حالات مولانای روم کتابی جداگانه نوشته، شرحی مبسوط در آن‌جا در اطراف شعر و شاعری او نگاشته است.

مولانا در میان اقوام بسیاری از کشورهای جهان، بویژه در قلمرو فرهنگ ایرانی هندی، عربی و ترکی چندان ریشه دوانیده و چندان تأثیری عمیق و ریشه‌دار داشته که هیچ شاعر و عارفی نداشته است. شهرت عالم‌گیر مولانا از شرقی‌ترین نقطه هندوستان تا آفریقای شمالی و از ترکیه تا عربستان را فرا می‌گیرد. نخستین و مهم‌ترین شرح‌ها بر

مثنوی او در کشور ترکیه که محل آرام‌گاه اوست، تألیف گردیده که یکی از آن‌ها شرح و تفسیر دوهزار و پانصد صفحه‌ای «جواهر بواهر مثنوی»، توسط عبدا... افندی است که در سال ۱۰۶۳ نوشته شده است. دیگر تفسیر شش جلدی عابدین پاشا حاکم آنقره در سال ۱۳۰۰ است که در سه هزار صفحه تألیف گردیده، هم‌چنین تفسیر روح المثنوی از شیخ اسماعیل فقهی در سال ۱۱۳۷ هـ ق یکی دیگر از تفسیرهای مثنوی تألیف یافته در ترکیه است.

اندیشه‌های انسان‌ساز مولانا در فرهنگ و ادب عربی نیز تأثیر گذاشته و شرح و تفسیرهایی به زبان عربی از مثنوی معنوی تألیف گردیده که می‌توان به عنوان نمونه، المنهاج القوی لطلاب المثنوی تألیف شیخ یوسف بن احمد الموسوی را یاد کرد.

علاوه بر ترجمه کامل و شرح‌ها و تفسیرهای ارزشمند مثنوی به زبان‌های اروپایی، شاعرانی هم‌چون گوته آلمانی و امرسن آمریکایی و یا آندره ژید، فیتس‌جرالد و بارکس نیز اشعار مولانا را به زبان‌های خود ترجمه کرده، انتشار داده‌اند.

اما نفوذ و اثرگذاری مولانا جلال‌الدین در شبه قاره هند و پاکستان بسیار بیش‌تر بوده که از آن جمله می‌توان به شرح‌های زیر اشاره کرد.^۱

شرح مثنوی محمدبن نظام‌الدین در سال ۱۲۲۵ هـ ق در شهر لکنه‌و - تفسیر مثنوی محمدعبدالعلی بحرالعلوم در سال ۱۲۹۳ هـ ق در شهر لکنه‌و - شرح مثنوی والی حمد در سال ۱۸۹۴ در شهر لکنه‌و - جواهر لالی یا فراید مثنوی یا جواهر مولانا و لالی مثنوی از زین‌الدین ابوبکر چاچی (شاشی) از سده ۹ و ۱۰ که در شصت و سه باب تنظیم گردیده و نسخه آن به شماره ۱۴۷۹، خط نستعلیق زیبا در کتاب‌خانه گنج بخش مرکز تحقیقات ایران و پاکستان در اسلام آباد موجود است. مفتاح التوحید در یک مقدمه و ۷۸ باب از درویش محمدبن دوست محمد بخارایی که از خادمان خواجه عبیدالله احرار بوده در دی‌حجه ۹۰۹ هـ ق (۱۵۰۴ م) تألیف گردیده و سه نسخه خطی آن به شماره‌های ۵۸۷۴ و ۷۶۰۳ و ۱۸۷۴ در کتاب‌خانه گنج بخش مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان در شهر اسلام آباد نگه‌داری می‌شود.

اثرگذاری و نفوذ کلام مولانا در مردمان و نیز فرهنگ شبه قاره چندان زیاد بود که سال‌ها مثنوی و دیوان کبیر او مورد استقبال و مذاقه و درس و بحث مردمان فرهنگ دوست آن سامان بوده است، بطوری که وجود نسخه‌های خطی متعدد از آثار او در شهرها و کتاب‌خانه‌های شهرهای مختلف آن دیار مانند: لاهور، کویت، اسلام‌آباد، پیشاور، کراچی، ملتان، شیخوپوره، شکارپور، اوچ، حیدرآباد، کمیل پور، اتک، راول پندی، خیرپور، فیصل آباد، جهلم، بهاولنگر، رحیم یارخان، صادق آباد، سرگودها، خوشاب، اکبرپور، گجرات، میانوالی، گوجرانواله، دیر اسماعیل خان، بنون، سنده، تغلق آباد، دهلی نو، لکنه‌و، احمدآباد، علیگره و دیگر شهرهای شبه قاره هند و پاکستان و نیز بنگلادش پس از سال‌ها گذشت زمان از سرودن آن‌ها، به‌ترین دلیل این مدعاست. (ر.ک فهرست نسخه‌های خطی فارسی ایران و پاکستان، ج ۷، ص ۲۰۷ به بعد)

تأثیرگذاری مولانا بر فرهنگ شبه قاره و استقبال از او در سرزمین‌های دور و نزدیک آن‌جا به گونه‌های گوناگون بوده که به بعضی از موارد آن اشاره می‌شود.

انتخاب، انتخاب، انتخاب، گزیده‌ای است از *لب لباب* مثنوی توسط لطف ا... احمد در سه عین: شریعت، طریقت و حقیقت که هر عین در چند نهر و هر نهر در چند رشحه تنظیم یافته است. نسخه خطی کتاب در انجمن ترقی (۳ ق ف ۲۶۳) شهر کراچی با خط نستعلیق مورخ ۳۰ رمضان ۱۲۶۸ هـ. ق در ۹۶ صفحه نگه‌داری می‌شود.

لطایف المعنوی فی حقایق المثنوی (دفتر سوم) از عبداللطیف عباسی گجراتی (م ۱۰۴۸ هـ ق/۱۶۳۸ م) شرح مثنوی معنوی رومی است. نسخه خطی آن در جامعه هم‌درد تغلق آباد دهلی نو به شماره ۰۳۴۹ [۱۴۴] به خط شکسته نستعلیق مورخ ذی‌الحجه ۱۰۹۲ هـ. ق در ۲۱۶ برگ محافظت می‌گردد.

مثنوی معنوی مولانا رومی با کتابت عقیل گیلانی در ۴۲۲ برگ به شماره میکروفیلم ۲۰۳/۱ کتابت ۱۰۰۹ هـ. ق در کتاب‌خانه مولانا آزاد دانش‌گاه اسلامی علی‌گره و نسخه‌ای دیگر در همان‌جا در ۵۲۲ برگ به شماره ۲۹۱/۲، نیز همان‌جا به شماره میکروفیلم ۳۸۹/۱ در ۴۸۰ برگ با خط نستعلیق نیز همان‌جا به شماره ۴۳۵/۱ به کتابت میراحمد قاسمی در ۲۹۷ برگ مورخ ۸۸۰ نیز همان‌جا به شماره ۵۷۶/۱ با نام مثنوی معنوی (نسخه ناسخه) در ۸۰۴ برگ مورخ ۱۰۹۷ انتخاب مثنوی معنوی، گزیده‌ای از عالم‌گیر اورنگ زیب (۱۰۶۸-۱۱۱۸ هـ. ق) نسخه خطی آن در اوچ پاکستان در ۳۰ صفحه به تاریخ سال ۱۱۵۴ هـ. ق موجود است.

نهر بحر مثنوی انتخاب مثنوی از علی عسکر خوافی، عاقل خان که تاریخ سرودن آن را در سال ۱۰۸۱ هـ. ق (۱-۱۶۷۰ م) بدین‌گونه ذکر می‌کند:

گر به فکر سال و تاریخش شوی با تو گوید: «نهر بحر مثنوی»

نسخه خطی این کتاب نیز به شماره ۴۵۸ در کتاب‌خانه گنج بخش مرکز تحقیقات اسلام آباد پاکستان به خط نستعلیق سده ۱۲ هـ. ق موجود است.

منتخب *لب لباب* مثنوی از وجیهه بن میریوسف که نگارش آن را در ۱۲ صفر ۱۲۷۵ هـ. ق (۱۸۵۸ م) به دستور مرادش میرسیف‌الدین به عهده گرفته است. در خور توجه این‌که نویسنده در مقدمه می‌نویسد: چون رویه این بود که پس از نماز بامداد هر روز «مثنوی معنوی» خوانده شود از این روی من به حفظ کردن دفاتر آن و لب‌لباب مثنوی کوشیدم و از سال ۱۲۷۵ هـ. ق (۱۸۵۹ م) به نگارش این پرداختم و نام آن را منتخب لب لباب نهادم نسخه خطی این کتاب نیز در کتاب‌خانه گنج‌بخش به شماره ۱۳۵۱ به خط نستعلیق سده ۱۳ نگه‌داری می‌شود.

در دیباچه «انتخاب معنوی» آمده است:

فیض رومی یافتیم از مثنوی نام این شد «انتخاب معنوی»

نسخه‌ای به خط نستعلیق محمد عظیم قوم تور (م ۱۲۶۰ هـ) در کتابخانه جامعہ ظهور العلوم اکبریہ سعدیہ در اوکارہ بصیرپور موجود است.

انتخاب مثنوی یا منتخب مثنوی از مؤلفی ناشناخته در ۲۸ مقاله که نسخه خطی آن به شماره N-M-۱۹۶۱-۹۰۳ با خط نستعلیق در موزه ملی کراچی موجود است؛ منتخب مثنوی معنوی که نسخه خطی آن به خط نستعلیق سده ۱۴ در ۱۰۸ صفحه به شماره N-M-۱۹۶۱-۹۰۵ در موزه ملی کراچی وجود دارد.

فهرست حکایت‌های مثنوی که حکایت‌های پنج دفتر از شش دفتر مثنوی را (دفتر یکم ۱۸۶ حکایت - دوم ۱۲۹، سوم ۱۳۷، چهارم ۱۵۹، پنجم ۱۲۳، حکایت آورده و با حکایت پادشاه و عاشق شدن بر کنیزک آغاز کرده است و نسخه خطی آن در اداره تحقیقات اسلامی اسلام آباد پاکستان به شماره ۱۰۰ با خط نستعلیق غلام حیدرخان مورخ ۱۲۴۳ هـ ق در ۵۶ صفحه موجود است.

حکایت‌های مثنوی معنوی از مؤلفی ناشناخته تألیف شده است. نخستین حکایت آن «امتحان کردن پادشاه دو غلام نو خریده را» و واپسین حکایت‌ها منع کردن پادشاه پسر را از رفتن به قلعه و خلاف کردن شاهزاده است؛ نسخه آن در سرگردای پاکستان به شماره ۲۶ حبیب الرحمان صاحب در ۵۴۲ صفحه به خط نستعلیق خوش از دوست محمد پسر کرم دین در سال ۱۳۱۶ هـ ق نگه‌داری می‌گردد.

انتخاب لب‌الباب مثنوی معنوی از مؤلفی ناشناخته و در حقیقت تضمین گونه‌ای از مثنوی مولانا و نه گزیده آن است. دو بیت از «نی نامه» جامی در آغاز این نسخه آمده و بنابراین باید مؤلف پس از جامی زیسته باشد؛ نسخه خطی آن در موزه ملی کراچی به شماره N.M.۵۲۸-۱۱۲ به خط نستعلیق سده ۱۲ در ۶۸ صفحه موجود است.

شرح مثنوی معنوی از عبدالعلی بحر العلوم لکهنو (م ۱۲۳۵ هـ ق / ۱۸۲۰ م) که چند نسخه آن در بهکر پاکستان نگه‌داری می‌شود از جمله نسخه‌ای که به خط سیادت حسین قادری در رمضان ۱۲۸۰ هـ ق در ۲۸۷ صفحه نگاشته شده است.

شرح مثنوی معنوی از مؤلفی ناشناخته که دیباچه مثنوی را گزارش کرده و در پایان نیز دیباچه عربی مثنوی را آورده است. نسخه‌ای از این شرح در کتابخانه گنج بخش مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان به شماره ۸۹۱۵ به خط نستعلیق سده ۱۱ هـ ق در ۵۴ برگ نگه‌داری می‌شود.

گلشن توحید، شرح منظوم مثنوی معنوی از شاهدهی دده ابراهیم بن صالح مغلوی (م ۹۵۷ هـ ق / ۱۵۵۰ م) است که نسخه خطی آن به شماره ۹۱۲۶ در ۳۳۲ صفحه در کتابخانه گنج بخش مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان موجود است. شرح مثنوی معنوی از شامیر

محمد نورالله احراری دهلوی (م ۱۰۷۳ هـ/ق ۱۶۶۳ م) که نسخه خطی در کتاب‌خانه چشنی سلیمانی به خط نستعلیق کبیر علی در ۵۹۴ صفحه در فیصل آباد پاکستان وجود دارد. شرح مثنوی معنوی از مؤلفی ناشناخته در شرح دفتر یکم و آغاز دفتر دوم است که دو نسخه نستعلیق سده دوازدهم در کتاب‌خانه گنج بخش مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان نگهداری می‌گردد.

شرح بیت از عبدالاحد وحدت سرهندی (م ۱۱۲۶ هـ/ق ۱۷۱۴ م) درباره شرح بیت زیر است.

چون که بی‌رنگی اسیر رنگ شد موسی با موسی در جنگ شد^۱

نسخه خطی شرح بیت به شماره ۱۱۳۱۴ به خط نستعلیق تحریری مورخ شعبان ۱۱۳۱ در کتاب‌خانه گنج بخش مرکز تحقیقات ایران و پاکستان نگهداری می‌شود. یکی دیگر از شرح‌های مثنوی مکاشفات رضوی از شارحی به نام مولانا محمدرضا ملتانی لاهوری در قرن یازدهم هجری است که در شهر لاهور چشم به جهان گشود و پدرش محمد اکرم از محققان روزگار خود بوده و به شرح/اسکندرنامه نظامی نیز اشتغال می‌ورزیده، ولی پیش از به‌انجام رساندن مکاشفات رضوی در گذشته و پسرش محمدرضا پس از پدر آن را به پایان برده است. این کتاب به تصحیح و اهتمام آقای کورش منصوری از سوی انتشارات روزنه در سال ۱۳۷۷ به همراه فهرست‌های لازم در ۹۰۰ صفحه به چاپ رسیده است.

ترجمه‌های آثار مولانا در شبه قاره

ترجمه‌هایی زیاد که از آثار مولانا به زبان‌های متعدد و گسترده شبه قاره در درازای زمان انجام گرفته نیز دلیلی استوار بر نفوذ اندیشه‌های او در آن سرزمین پهناور است که از آن بسیاریها به موارد زیر بسنده می‌کنیم:

ترجمه مثنوی معنوی به زبان اردو از حسن نامی که به خواهش مولانا الاهی بخش ترجمه گردیده و به خان امداد علی خان پیشکش شده است. نسخه خطی آن در شهر لاهور در انار کلی به شماره ۳۷ در کتاب‌خانه احسان دانش به خط نستعلیق خوش قادر علی مورخ ۱۸ اکتبر (۱۸۴۱ م) در هامش متن فارسی در ۴۴۴ صفحه نگهداری می‌شود.

ترجمه پنجابی مثنوی معنوی از سید امام شاه به زبان پنجابی در سال ۱۱۶۳ هـ/ق (۱۷۵۰ م) انجام گرفت که نسخه آن در شیخو پوره مورخ همان سال در ۹۷۹ صفحه موجود است.

الهام منظوم، ترجمه شش دفتر مثنوی به نظم از عاشق حسین سیماب صدیقی اکبر آبادی (م ۱۳۷۰ هـ.ق) است که در سال ۱۳۴۷ هـ.ق پایان یافته است.

کشف العلوم ترجمه همراه با شرح مثنوی است که در مراد آباد هند بچاپ رسیده است. کلید مثنوی از اشرف علی تهانوی (م ۱۳۶۲ هـ.ق) ترجمه به اردو و شرح ابیات مهم تر مثنوی معنوی است که در چاپ‌خانه اشرف العلوم دیوبند در سال ۱۳۶۰ هـ.ق انتشار یافته.

مُشَرَّح و منظوم، ترجمه مثنوی مولانای روم، که ترجمه منظوم و شرح منشور قسمتی از دفتر اول از عبدالله عسکری است. حل نکته‌ها را در بر دارد؛ در چاپ‌خانه حمایت اسلام در سال ۱۳۶۸ هـ.ق بچاپ رسیده است.

مفتاح العلوم، شرح مثنوی است در زمینه حل لغات و مسایل نحوی و صنایع لفظی و عروضی و نکات عرفانی و فقهی با ترجمه‌ای به نثر روان از محمد نذیر عرشی نقش‌بندی مجددی که در سال ۱۳۴۴ پایان یافته، چندبار در لاهور بچاپ رسیده که چاپ ششم آن در سال ۱۳۷۹ هـ.ق بوده است.

نالۀ مضطر (موسوم به تحفه مظفر) ترجمه منظوم بخشی از مثنوی است که مظفر نبی که در مطبع رضوی در سال ۱۳۲۶ هـ.ق در دهلی بچاپ رسیده.

ترجمه مثنوی معنوی از عبدالحمیدخان حمیدملیح آبادی.

خلاصه مثنوی، ترجمه اردوی بخشی از مثنوی از برکت علی معلم دبیرستان لاهور بوده که کتابی درسی محسوب می‌شده و ترجمه همان بخشی از مثنوی مولانا است که جزو مواد درسی منشی فاضل دانش‌گاه پنجاب بوده است.

گل‌دسته مثنوی، منتخبی از مثنوی معنوی است که توسط مفتی جلال‌الدین احمد امجدی در سال ۱۳۷۸ به اردو ترجمه و در مکتبه اشرفیه بچاپ رسیده.

ترجمه منظوم (پنجابی) از محمدشاه دین‌قادری سیالکوتی در سال ۱۳۵۷ است که در لاهور، الله‌والی کی قومی دکان بچاپ رسیده است.

ترجمه منظوم (پنجابی) از سید امام علی شاه که نسخه خطی آن در کتاب‌خانه سید محمدحسین شاه بخاری در شیخوپوره به خط مؤلف موجود است و بخشی از این ترجمه منظوم به نام «تفسیر پنجابی منظوم یعنی مثنوی» بچاپ رسیده.

ترجمه مثنوی مولانا روم (پنجابی) فقط دفتر اول از چوهدری محمد افضل خان که در لاهور، (توسط مولا بخش کشته و پسران) چاپ شده است.

مثنوی مولانا به زبان پشتو نیز ترجمه و شرح شده که از آن جمله است: اسرار العلوم از عبدالجبار بنگش (مقیم هنگو) در شرح دفتر اول و دوم مثنوی معنوی، نسخه اصلی آن به خط شارح مورخ (۱۳۴۳ ه.ق) در پستو آکادمی پیشاور نگهداری می‌شود. مثنوی معنوی از مولانای روم با ترجمه سندی منظوم از دین محمد ادیب فیروزشاهی (م ۱۳۹۳ ه.ق) در حیدرآباد سند بچاپ رسیده است.

نفوذ و اثرگذاری مولانا در شاعران شبه قاره هند و پاکستان تا بدان مرتبه در آثار آنان مشهور بوده که خود آنان نیز بارها این تأثیر را اذعان داشته‌اند و نقش حیاتی مولانا را در فکر و اندیشه خود یادآوری کرده‌اند. علامه اقبال لاهوری شاعر بلند آوازه پاکستانی می‌گوید:

تو نگر، ذوق طلب از کف مده	گرچه در کار تو افتد صد گره
گر نیابی صحبت مرد خیبر	از اب و جد آن چه من دارم بگیر
پیر رومی را رفیق راه ساز	تا خدا بخشد ترا سوز و گداز
زانکه رومی مغز را داند و پوست	پای او محکم فتد در کوی دوست
شرح او کردند و او را کس ندید	معنی او چون غزال از ما رمید...
فرد از وی صاحب جذب کلیم	ملت از وی وارث ملک عظیم...

تأثیرپذیری اقبال از مولانا در سراسر اشعار او موج می‌زند:

باز برخوانم ز فیض پیر روم	دفتر سربسته اسرار علوم
جان او از شعله‌ها سرمایه‌دار	من فروغ یک نفس مثل شرار
شمع سوزان تاخت بر پروانه‌ام	باده شبخون ریخت بر پیمانه‌ام
پیر رومی خاک را اکسیر کرد	از غبارم جلوه‌ها تعمیر کرد
موجم و در بحر او منزل کنم	تا در تابنده‌ای حاصل کنم
من که مستی‌ها ز صهبایش کنم	زندگانی از نفس‌هایش کنم ^{۱۱}

جای دیگر می‌گوید:

مرشد رومی چه خوش فرموده است	آنکه یم در قطره‌اش آسوده است ^{۱۲}

و یا:

راز معنی مرشد رومی گشود	فکر من بر آستانش در سجود ^{۱۳}

و یا:

روح رومی پرده‌ها را بر درید
طلعتش رخسنده مثل آفتاب
بر لب او ستر پنهان وجود

از پس گه پاره‌بی آمد پدید
شیب او فرخنده چون عهد شباب
بندهای حرف و صوت از خود گشود^{۱۴}

و یا:

رومی آن عشق و محبت را دلیل
گفت آن شعری که آتش اندروست
آن نوا گلشن کند خاشاک را

تشنه کامان را کلامش سلسبیل
اصل او از گرمی الله هوسست
آن نوا بر هم زند افلاک را^{۱۵}

و یا:

نکته‌ها از پیر روم آموختم
و بالاخره:

خویش را در حرف او واسوختم^{۱۶}

ز اشعار جلال‌الدین رومی
ز چشم مست رومی وام کردم

به دیوار حریم دل بیاویز^{۱۷}
سروری از مقام کبریایی^{۱۸}

پی‌نوشت‌ها

۱. مثنوی معنوی، کلاله خاور، ص ۴۲۵، ب ۴۵.
۲. جمال‌زاده، *یادنامه مولانا*، از انتشارات کمیسیون ملی پونسکو، ۱۳۳۷، تهران، ص ۱۵.
۳. منظور رینولدالین نیکلسون، مترجم مثنوی به زبان انگلیسی است.
۴. جمال‌زاده، *مآخذ شماره ۲*، ص ۱۷.
۵. به نقل دایرة المعارف بریتانیا.
۶. جمال‌زاده، ص ۱۶، *نیز تاریخ ادبیات فارسی*، هرمان اته، ترجمه دکتر رضازاده شفق، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۶، تهران.
۷. همان‌جا، ص ۱۷.
۸. *شعر العجم یا تاریخ شعرا و ادبیات ایران* تألیف علامه شبلی نعمانی هندی ترجمه سید محمد تقی فخر داعی گیلانی، دنیای کتاب، ۱۳۶۳ تهران.
۹. ر.ک. فهرستهای زیر:
الف: فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، احمد منزوی، از انتشارات مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان در چهارده مجلد.

- ب: راهنمای فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، دکتر انجم حمید از انتشارات مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد، ۱۳۷۷.
- ج: ترجمه‌های متون فارسی به زبان‌های پاکستانی، تألیف اختر راهی، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۶۵ هـ.ق.
- د: فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه جامعه هم‌درد تعلق آباد دهلی نو از انتشارات مرکز تحقیقات فارسی رای‌زنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در دهلی نو ۱۳۷۷.
- هـ: فهرست میکروفیلم نور - هند ۱۳۷۹.
۱۰. مثنوی معنوی به کوشش محمدرضانی، چاپ کلاله خاور، ۱۳۱۹، تهران، ص ۵۰، س ۲۱.
۱۱. ارمغان حجاز، کلیات اشعار فارسی اقبال لاهوری به کوشش م. درویش، سازمان انتشارات جاویدان، چ دوم، ۱۳۶۱، ص ۵۲۸.
۱۲. همان‌جا، اقبال‌نامه، ص ۴۵۰.
۱۳. کلیات اشعار فارسی مولانا اقبال لاهوری، به کوشش احمد سروش، کتابخانه سنایی، ۱۳۴۳، تهران، اسرار خودی، صفحه ۸۶.
۱۴. همان‌جا ص ۸۹.
۱۵. همان‌جا ص ۱۸۱.
۱۶. همان‌جا ص ۲۸۰.
۱۷. همان‌جا ص ۲۹۴.
۱۸. همان‌جا ص ۴۰۱.